

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Відчай як негативна складова людської екзистенції у
філософії Сьорена К'єркегора»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальність: 033 Філософія
Пелих Злата Андріївна

Керівник: Сарапін Олександр Васильович
кандидат філософських наук, доцент

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
«_____» _____ 20__ р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТВОРЧОСТІ СЬОРЕНА К'ЄРКЕГОРА.....	8
РОЗДІЛ ІІ. КОНЦЕПЦІЯ ВІДЧАЮ У ФІЛОСОФІЇ С. К'ЄРКЕГОРА: ПРИЧИНИ ТА ВИТОКИ.....	13
2.1 Універсальність відчаю	15
2.2 Форми відчаю.....	18
2.2.1 Відчай щодо взаємодії між компонентами синтезу, але без огляду на занепокоєння щодо його екзистенційного усвідомлення.	19
2.2.2 Відчай визначений свідомістю	25
2.2.3. Відчай, гріх та віра.....	32
2.3 Розгляд депресивних станів через концепцію відчаю С. К'єркегора	34
РОЗДІЛ ІІІ. РІШЕННЯ ДО ВІДЧАЮ.....	39
3.1 Віра як засіб уникнути відчаю.....	39
3.2 Любов до ближнього як спосіб подолання відчаю	42
3.3 Смерть як спроба втечі від відчаю	44
ВИСНОВКИ	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49

ВСТУП

Досліджуючи проблематику людського існування, Сьорен К'єркегор відкриває в ній абсолютно нові сенси та горизонти, які тривалий час залишалися поза увагою наукової думки. Серед них – складна концепція відчаю, як негативної складової людської екзистенції.

Актуальність теми даного дослідження. В епоху, яку можна охарактеризувати безпрецедентним рівнем екзистенційного страху, відчуження та розчарування, розуміння К'єркегором відчаю пропонує цінні перспективи для орієнтації в складнощах сучасного життя. Незмінна актуальність К'єркегора полягає в його здатності долати обмеження свого часу і говорити про проблеми сьогодення. Так, його концепція відчаю глибоко резонує з сучасною аудиторією.

Ба більше, дослідження відчаю у філософії К'єркегора має потенціал для інформування та збагачення терапевтичних практик. Досліджуючи природу відчаю та його прояви в людському досвіді, терапевти можуть отримати цінне розуміння психологічних та екзистенційних проблем, з якими стикаються їхні клієнти. Наголос К'єркегора на вірі, любові та екзистенційній автентичності пропонує потужну основу для сприяння зціленню та особистісному зростанню перед обличчям відчаю.

Крім того, поглиблене дослідження відчаю у творчості К'єркегора може заповнити значну прогалину у вивченні його філософії. У той час як багато уваги приділялося ідеям К'єркегора про віру, свободу та суб'єктивність, його розуміння відчаю отримало порівняно менше уваги з боку науковців. Досліджуючи цей аспект думки К'єркегора, ця робота прагне поглибити наше розуміння його філософії та її актуальності для сучасного дискурсу.

Стан наукової розробки теми. Вивчення відчаю у філософії К'єркегора має насичену інтелектуальну історію, позначену різноманітними інтерпретаціями та науковими дискусіями. Попри те, що українські переклади праць Сьорена К'єркегора відсутні, він залишається помітною постаттю в

сучасній вітчизняній думці, а його філософії приділяється значна увага в наукових колах. Зокрема, Григорій Маланчук, уродженець Тернопільщини, виділяється як один з найвидатніших дослідників творчості К'єркегора в усьому світі. В Україні дослідження спадщини С. К'єркегора в екзистенціальних рамках осмислення започаткували К. Райда, Г. Д. Ємельяненко, Г. Д. Омеляненко, С. Л. Шевченко та низка інших науковців.

Однак, хоча к'єркегоріанство процвітає в українських дослідницьких середовищах, існує дефіцит досліджень саме на тему відчаю у філософії Серена К'єркегора. Дана кваліфікаційна робота має на меті заповнити цю прогалину та надати комплексний аналіз концепції відчаю С. К'єркегора.

Об'єктом дослідження даної роботи є філософський доробок Сьорена К'єркегора.

Предметом кваліфікаційної роботи є концептуалізація відчаю у творах С. К'єркегора.

Мета роботи – поглиблення розуміння відчаю у філософії К'єркегора та його релевантності для сучасного філософського дискурсу, а також сприяння глибшому осмисленню актуальності філософії Сьорена К'єркегора для сучасних дискусій про людське буття та психічне здоров'я.

Завдання дослідження. З огляду на визначену тему завдання нашого дипломного дослідження виглядають таким чином:

- *проаналізувати* вплив знакових подій в житті Сьорена К'єркегора, які вплинули на його концепції відчаю;
- *дослідити* причини та витоки відчаю у філософії К'єркегора;
- *виокремити* різні форми та прояви відчаю;
- *посприяти* глибшому розумінню різних форм відчаю та їхніх відмінностей;
- *розглянути* запропоновані К'єркегором шляхи подолання відчаю, зокрема роль віри, любові та екзистенціальної активності у подоланні цього екзистенціального стану.

Відтак, створено наступну **структуру кваліфікаційної роботи**. Пропоноване для захисту дипломне дослідження складається зі Змісту, Вступу, трьох розділів, що відповідають вищезазначеним цілям, Висновків та Списку використаних джерел (вітчизняних та іноземних) у складі 44 найменувань.

У **Розділі I** нами було розглянуто формування світогляду Сьорена К'єркегора, а також запропонована періодизація творчості філософа. Розглянуто дитинство Сьорена, його стосунки з близькими людьми, а також релігійний аспект його життя, оскільки вчення такого філософа як С. К'єркегор неможливо розглядати без ретельного вивчення історичного контексту, оскільки це важливо для всебічного розуміння його ідей та їхнього значення. Ретельно проаналізувавши такі елементи, як роки становлення Сьорена, його міжособистісні стосунки та глибокий вплив релігійних переконань на його екзистенційний світогляд, цей розділ підкреслює незамінність контекстуального аналізу для нюансованого розуміння філософії К'єркегора та її трактування відчаю.

У **Розділі II** ми заглибилися у причини та витoki відчаю, шляхом дослідження його природи. Розглянуто, антропологічний контекст відчаю та поняття самості. У підрозділі 2.1. аналізуються універсальність відчаю, його всепроникна присутність у людському житті. Розглянуто, як можна розпізнати відчай і кому він притаманний. У наступному підрозділі 2.2. детально розглянуто три форми відчаю, їхні підтипи, взаємодію та рівень їхньої небезпеки та різницю між ними. Крім того, розглянуто те, як К'єркегор описує відчай, його духовні аспекти, в чому він єднається із тілом і чи може людина його уникнути. У підрозділі 2.3. досліджено депресивні стани крізь концепцію відчаю, а також можливі інтерпретації концепції відчаю у терапії.

Розділі III присвячено аналізу запропонованих С. К'єркегором способів подолання відчаю. Розглянуто, як К'єркегор описує віру, і завдяки чому вона може допомогти у боротьбі з відчаєм. Підрозділ 3.1. заглиблюється в погляд К'єркегора на віру як терапевтичний засіб від відчаю. Було розглянуто роль

віри, її здатність захищати від найбільшої небезпеки (гріха) і позбавляти від фальшивих втіх. У підрозділі 3.2 аналізується любов ближнього як засіб проти відчаю, спираючись на ідеї дослідника Томаса Морріса для з'ясування її терапевтичного потенціалу. У підрозділі 3.3. увага зосереджена на осмисленні питання смерті та можливості потенційного порятунку від відчаю, розглядаються складнощі цього поняття та його значення у філософській концепції К'єркегора.

Теоретико-методологічні засади даної роботи ґрунтуються на загальних принципах наукового дослідження: об'єктивності, узагальнення, класифікації, неупередженості. Дослідження ґрунтується на теоретичних засадах екзистенціальної філософії, спираючись на праці самого К'єркегора як першоджерела. Методологічно ми використовуємо герменевтичний підхід до аналізу текстів, доповнений критичним залученням вторинної літератури та наукових інтерпретацій творчості К'єркегора.

Джерельну базу дослідження становлять передусім такі першоджерела Сьорена К'єркегора, такі як «Хвороба до смерті», «Поняття Страху», «Щоденник Сьорена К'єркегора», «Або/Або», «Справи любові», «Страх і трепет». Оскільки в українському перекладі наразі немає жодної праці Сьорена К'єркегора, для дослідження було використано англійські переклади.

Окрім цього, була використана критична література, як вітчизняного, так і зарубіжного авторства. З українських дослідників було використано праці І. Михайлина «Із щоденника науковця» для ознайомлення із біографією К'єркегора, Г. Ємельяненко «*“Екзистенціальне християнство” С. К'єркегора: проповідь відчаю або реквієм релігійному оптимізму*», М. Шумка та М. Гурик «Екзистенційна діалектика Сьорена К'єркегора».

Більшою мірою я послуговувалась англійськими працями Ф. Коплстоуна «Історія філософії, т. 7» для опису життєвого шляху К'єркегора, а також деякими польськими дослідженнями, такими як «Відчай як життя у смерті в

роздумах Сьорена К'єркегора» В. Кафтанські і К. Куніш «Депресія як хвороба смерті».

Використовувалися також й оглядові роботи, зокрема Дж. Гафф «Сьорен К'єркегор: Біографія», Д. Хампсон «Хвороба до смерті. У К'єркегора: експозиція та критика», а також деякі фрагменти С. Крішек «Коханці по своїй суті: к'єркегорівський захист романтичного кохання».

РОЗДІЛ І. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТВОРЧОСТІ СЬОРЕНА К'ЄРКЕГОРА

«З раннього дитинства в моєму серці засів уламок печалі. Поки він залишається там, я іронізую – якщо його витягнути, я помру» (Kierkegaard, 1960, с. 23)

Вивчаючи філософію Сьорена К'єркегора, було б помилкою ігнорувати внутрішні страждання його особистого життя, адже його ідеї формувалися не лише під впливом культурного середовища, а й під впливом його власних переживань. Як пропонує Волтер Лоурі у своїй книзі «A Short Life Of Kierkegaard» (Lowrie, 1942, с. 55), доречним буде розділити життя Сьорена К'єркегора на чотири етапи. Ці події фундаментально сформували його як особистість, і розуміння їх є важливим для інтерпретації його творів.

Сьорен К'єркегор народився в Копенгагені 5 травня 1813 року у суворій лютеранській сім'ї і з самого дитинства отримував глибоко релігійне виховання (Татаркевич, 1999, с. 77). Сьорен був наймолодшою дитиною у сім'ї. На момент народження майбутнього філософа його батьку було 56 років, а матері – 45. Деякі дослідники вважають, що такий дорослий вік батьків міг спричинити подальший розвиток депресії, що супроводжував К'єркегора упродовж життя (Garff, 2005, с. 4-5).

Його батько, Міхаель Педерсен К'єркегор, боровся з депресією та стійкою вірою в те, що Бог *карає* їхню родину. Це було наслідком декількох інцидентів, перший з яких стався в юності на ютландських пустищах, коли його батько, опинившись у суворих умовах, прокляв Бога (Copleston, 1963, с. 338). Окрім цього, Міхаель відчував провину за зраду, що сталася до його другого шлюбу, і цей тягар, здавалося, дедалі дужче тяжів над ним. У поєднанні з втратою п'ятох дітей це підживлювало віру в Бога прокляття.

Спогади залишилися яскравими, і цей релігійний акцент у поєднанні з батьковою меланхолією, безсумнівно, вплинув на К'єркегора, однак він часто маскував цей вплив саркастичною дотепністю. І хоча К'єркегор був улюбленцем батька, він описував своє виховання як «*божевільне*» (Lowrie,

1942, с. 34). Трагедії траплялися неодноразово: К'єркегор став свідком смерті трьох сестер, двох братів і матері, які послідовно померли. Його батько був переконаний, що переживе своїх дітей (страх, який К'єркегор, очевидно, поділяв). На додачу до цього, брат К'єркегора, Петер, страждав від душевної боротьби і був змушений піти у відставку зі своєї посади єпископа. З юних років К'єркегор боровся із почуттям «мовчазного відчаю» (Kierkegaard, 1960, с. 23) і цей внутрішній конфлікт значною мірою вплинув на його творчість.

Незважаючи на те, що 1830 року К'єркегор вступив на теологічний факультет у Копенгагені, ймовірно, аби догодити батькові, його інтереси лежали в іншій площині. Він заглибився у філософію, літературу та історію, познайомившись у цей період з гегельянством. К'єркегор став цинічним і розчарованим спостерігачем існування, долучившись до університетського соціального життя, відчуваючи при цьому відчуження від релігійних переконань свого батька. Він вважав християнство задушливою і несумісною з філософією релігією. Цей період релігійних сумнівів збігся з послабленням моральних стандартів, що відображає те, що К'єркегор пізніше назве «естетичною стадією» життя. (Lowrie, 1942, с. 55-57)

Стосунки К'єркегора з батьком зіпсувалися у 1835 році (Kierkegaard, 1999, с. 14). Ймовірно, це сталося через визнання батьком своїх минулих гріхів: прокляття Бога в юності та неналежні стосунки з матір'ю К'єркегора, яка спочатку була служницею в їхньому домі. Виявлення недоліків батька зруйнувало уявлення К'єркегора про нього як про людину суворої побожності. У своїх щоденниках він описав це як «великий землетрус» (Kierkegaard, 1960, с. 31), який змусив його все переоцінити. Спочатку це одкровення викликало у К'єркегора значне потрясіння, що призвело до періоду занедбаних занять і відчаю. Хоча стосунки Сьорена з батьком пройшли через бунтівну фазу на початку його двадцятих років, коли К'єркегор нехтував навчанням і вдавався до безрозсудної поведінки, пізніше це лише поглибило його відчуття, що він несе спадковий гріх.

У 1836 році К'єркегор боровся зі своїм внутрішнім світом. Переповнений

почуттям цинізму, він розмірковував про самогубство. Однак у червні стався переломний момент, який ознаменувався переходом до прийняття моральних принципів і прагненням жити згідно з ними. Це не означає, що попереднє життя було аморальним, а радше відбулася зміна внутрішнього ставлення – від відкидання етичних зобов'язань до їх прийняття. (Lowrie, 1942, с. 67-78)

Ця подія сталася 1838 року, коли помер його батько. К'єркегор усвідомив, який глибокий вплив мав на нього Міхаель. (Kierkegaard, 1960, с. 29-30) Він нарешті визнав спадщину батька: його релігійне покликання, інтелектуальні здібності, почуття обов'язку і навіть меланхолію. Зрештою, він побачив, що його попередня віра в сімейне прокляття була помилковою, і відчув себе зобов'язаним виконати свою обіцянку батькові, завершивши навчання в університеті, що він і зробив протягом наступних двох років. К'єркегор пережив релігійне навернення, сповнене безмірної радості. Він відновив практику своєї релігійної віри і в 1840 році склав іспит з богослов'я. (Lowrie, 1942, с. 67-78)

Пізніше він заручився з Регіною Ольсен. Це була друга вирішальна подія в життя філософа. Незважаючи на початкову прихильність, К'єркегор врешті-решт розірвав заручини, посилаючись на різницю в їхній духовній та психологічній зрілості. Він усвідомлював свою власну боротьбу із смутком і потенційні труднощі, які шлюб може спричинити для Регіни. Навіть у ретроспективі він розглядав її втрату як необхідну жертву, можливо, скеровану вищими силами. Цей важливий зв'язок пронизував його творчість, а його подальші праці досліджували альтернативні форми союзу, що виходили за рамки традиційного шлюбу. Хоча він вважав, що шлюб йому не підходить, з'явилося сильніше переконання: у нього є місія в житті, а шлюб завадить її здійсненню. Оскільки розірвання заручин було серйозною соціальною стигмою для жінки в той час, К'єркегор вдався до нестандартного підходу: він місяцями вдавав із себе легковажного гульвісу, навмисно псуючи власну репутацію. Ця тактика спрацювала – громадська думка обернулася проти нього, тоді як Регіна залишилася неушкодженою, а сам К'єркегор у 1844 році виїхав у Берлін

(Kierkegaard, 1999, с. 15).

Досвід втрати та існуючі тривоги суттєво вплинули на філософський розвиток К'єркегора. Після смерті батька і розірвання заручин він повністю присвятив себе богословським і філософським студіям, паралельно продовжуючи займатися літературною творчістю. В Берлінському університеті він слухає лекції Шеллінга, вчення якого мали на нього величезний вплив, хоча ставлення до самої філософії Шеллінга змінювалося упродовж прослуховування лекцій (Storm, б.д.). Цей період став однією з найбільш плідних фаз його творчості, коли він створив такі знакові роботи, як *«Або/Або»*, *«Страх і тремтіння»*, *«Повторення»* та інші (Lippitt & Evans, 2023, б.д.).

Але разом із успіхами, цей період приніс філософу і нищівну критику, яка мала тривалі психологічні наслідки. Наступна подія, яка змусила Сьорена К'єркегора почувати себе висміяним – рецензія на його працю *«Або/Або»* в газеті *«Корсар»* у 1846 році. У відповідь він опублікував нищівну статтю, яка викликала шаленство протягом року. К'єркегор став об'єктом постійних насмішок – його зовнішність, звички і навіть благодійні вчинки перебільшувалися і сатирично висміювалися (Kierkegaard, 1999, с. 16). Його приватні щоденники свідчать про тривалий емоційний вплив цього епізоду. Ця подія зміцнила його переконання, що християнство і громадська думка не можуть співіснувати. Він сприйняв цю подію як Божий знак, підтвердження своєї місії: викривати лицемірство усталеного християнства. Цей випадок зміцнив його рішучість писати і відкрито говорити про це, що спонукало його опублікувати ще більше робіт (Kierkegaard, 1999, с. 16-17).

Останній поворотний момент в житті К'єркегора – смерть єпископа Мінстера у 1854 році, друга сім'ї, шанованої особи та пастора К'єркегора, якого філософ дуже поважав. Щоправда, після публікації К'єркегором його праці *«Практика Християнства»*, де він критикує християнство, пастор розлютився і стосунки між ними погіршилися. Наступник Мінстера оголосив пастора одним зі священного ланцюга очевидців істини, що тягнеться крізь

віки від часів апостолів. Така заява обурила К'єркегора, адже така оцінка Мінстера ставила його в один ряд із християнськими святими та мучениками віри. Тоді Сьорен різко відповів на цю заяву, написавши статтю, в якій заявив, що вважає неприпустимим ставити в один ряд з людьми, що пожертвували все заради своєї віри людину, яка не зробила задля своєї віри жодного мученицького акту. Події, пов'язані зі смертю Мінстера, ще більше зміцнили переконання К'єркегора в тому, що сучасне християнство далеко відійшло від релігії Христа (Lowrie, 1942, с. 239-252).

Звісно, такий виступ викликав неабиякий відгук усього Копенгагену, однак боротьба К'єркегора із церквою продовжувалася недовго. Здоров'я філософа значно послабилося через брак життєвих сил та фінансових ресурсів. У жовтні 1855 року він втратив свідомість прямо на вулиці, його довелося госпіталізувати. К'єркегор помер 11 листопада 1855 року у віці сорока двох років (Lowrie, 1942, с. 239-252). Він залишався непохитним у своїх переконаннях до самого кінця і навіть відмовився від пропозиції священника причаститися. За його словами, він був умиротворений і відчував, що його життєве покликання здійснилося. Смерть була лише вінцем його роботи (Kierkegaard, 1999, с. 18).

РОЗДІЛ II. КОНЦЕПЦІЯ ВІДЧАЮ У ФІЛОСОФІЇ С. К'ЄРКЕГОРА: ПРИЧИНИ ТА ВИТОКИ

Відчай як концепт з'являється ще у «Щоденниках»¹ (Kierkegaard, 1960, с. 209) та ранніх полемічних творах К'єркегора, наприклад у творі «Поняття тривоги» (1843). Але основне дослідження насамперед розгортається у його праці «Хвороба до смерті», написаній під псевдонімом Анти-Клімакус у 1849 році. На відміну від інших псевдонімів, які використовував К'єркегор, Анти-Клімакусу філософ приписує підвищене почуття релігійності. За задумом автора, який назвав цей твір *діалектичною алгеброю*, він мав вирізнятися підвищеною діалектичністю, зосередженістю на питанні самості та універсальності (Kaftanski, 2012, с. 83-84).

Важливою складовою «Хвороби до смерті» є не лише опис самого відчаю, а й пошук ліків від нього (Kierkegaard, 1941, с.5). Незважаючи на важливість ліків у вигляді віри, К'єркегор лише опосередковано згадує її у своїх працях. Як стверджує Джеффри Хенсон (2022, с. 182 - 199) у своїй праці «Kierkegaard's The Sickness Unto Death. A Critical Guide», для того, аби вдало реконструювати те, що К'єркегор називає ліками, потрібно зрозуміти точно природу хвороби та її причини.

В антропологічному контексті відчай відноситься до внутрішньої структури людини, зосереджуючись на самості і душі². Структурно відчай означає несправність, що призводить до дезінтеграції як до духу, так і самості. Людина, за К'єркегором (Kierkegaard, 1941, с. 17), – це «Я», яке співвідносить себе з самим собою і є синтезом протилежних сил: *нескінченного і скінченного, тимчасового і вічного, свободи волі і необхідності*. Самість концептуалізується як специфічна структура, що ґрунтується на понятті взаємозв'язку. Але просто бути поєднанням цих протилежностей ще не робить нас собою. Природа відчаю нерозривно пов'язана з можливостями, закладеними в структурі людського «Я». Бути людиною означає мати

¹ Переклад з англ. мови, мається на увазі щоденники філософа «*The diary of Søren Kierkegaard*»

² Бути людиною означає бути «духом», що по суті відноситься до «самості».

потенціал для відчаю, який К'єркегор пов'язує з поняттями відповідальності та свободи.

Розрив зв'язку у собі прирівнюється до відчаю, і К'єркегор досліджує, чи його початок неминуче призводить до перманентності (Kierkegaard, 1941, с. 19-21). На відміну від хвороби, яка стає постійною реальністю після того, як вона виникла одного разу, відчай постійно поновлюється, будучи постійним і теперішнім явищем. Кожної миті, коли людина відчуває відчай, вона несе за нього відповідальність. Це не наслідок минулого вибору, а теперішнє підтвердження. Потенціал відчаю існує завжди, а кожна мить відчаю – це відновлення цього потенціалу (Kierkegaard, 1941, с. 22-24). В даному контексті відчай доречно порівняти із м'язом, який ми напружуємо: він не застрягає в напруженому стані назавжди, але щоразу вимагає свідомого зусилля, щоб його розслабити. Тобто потенціал для напруження (*відчаю*) присутній завжди, але вибір розслабитися (*подолати відчай*) відбувається в теперішньому часі.

Аби підкреслити різницю між відчаєм та фізичною недугою, К'єркегор використовує аналогію з хворобою. Після того, як людина захворіла, її прогресування не приписується постійно людині, воно стає наслідком початкового загострення. Однак у випадку відчаю кожна мить його прояву пов'язана з можливістю відчаю. Той, хто впав у відчай, у кожную мить відчаю несе відповідальність за весь попередній досвід можливості як теперішньої реальності. Ця перспектива випливає з ідеї, що відчай є невідворотнім аспектом «Я», що постійно присутній у поточному моменті. Безперервна природа відчаю пояснюється не самим розривом зв'язку, а зв'язком, який співвідноситься з самим собою – невід'ємним зв'язком людини з її власним існуванням і вічним (Kierkegaard, 1941, с. 36).

На прикладі жінки із розбитим серцем, що втратила свого коханого, К'єркегор демонструє, що глибокий відчай виходить за межі звичайного розуміння втрати і пов'язаний із самістю (Kierkegaard, 1941, с. 28). Справжні муки виникають через її нездатність прийняти власне існування без колишнього партнера. Її ідентичність стає нерозривно пов'язаною зі

стосунками, які закінчилися, залишаючи її відчуття незавершеності та безпорадності. Якщо ж задля розради запропонувати людині пережити ситуацію, або просто рухатися далі, ми проігноруємо глибоко вкорінену внутрішню боротьбу, адже муки походять від непереборного відчуття, що вони опинилися в пастці власного «Я», яке вони вважають неповноцінним або негідним.

Через ці приклади К'єркегор розкриває справжню ціль відчаю – власне «Я», бо людина у відчай відчуває відчуження від власного «Я», що призводить до глибокого почуття страждання. Хоча зовнішні обставини можуть викликати відчай, вони є вторинними по відношенню до внутрішньої боротьби.

Підсумовуючи, зазначимо, що природу відчаю К'єркегор демонструє крізь концепцію свободи як діалектичного елемента, що існує між можливістю та необхідністю. Ми маємо потенціал для великих речей (*можливість*), але також обмежені нашими обставинами (*необхідність*). Відчай, на думку К'єркегора, виникає з дисбалансу в цій динаміці. В *ідеалі*, відчай є свідомим станом – станом, коли ми усвідомлюємо дисбаланс у нашому житті. Метою відчаю є атакувати власне «Я» і викликати розкол всередині людини. Відчай виникає зі здатності людини брати на себе відповідальність за свій вибір, таким чином слугуючи одночасно і причиною, і наслідком – станом душі та процесом становлення.

2.1 Універсальність відчаю

«...немає жодної людини, яка б не перебувала певною мірою у відчаї, в глибині душі якої не жив би неспокій, збентеження, розлад, тривожний страх перед чимось невідомим, або перед чимось, з чим вона навіть не наважується познайомитися...» (Kierkegaard, 1941, с. 32)

Боротьба з духовними проблемами є невід'ємним аспектом людської екзистенції, а отже відчай є універсальною якістю. При цьому, відчай не є необхідною рисою людської природи, бо у своїй праці «Поняття страху»

К'єркегор стверджує, що людство, представлене Адамом, не було змушене вчинити первородний гріх, який призвів до стану гріховності. Однак гріх може виникнути через те, що людина піддається тривозі, яка впливає з безмежного простору свободи: *«Тривога - це психологічний стан, який передує гріху... У момент, коли гріх позиціонується, темпоральність є гріховністю... Але, кажучи нерозумно і з метою пристосування, якби Адам не згрішив, він би в ту ж мить перейшов у вічність...»* (Kierkegaard, 1980 с. 93)

У другому розділі «Хвороби до смерті» К'єркегор неявно натякає нам, що відчай – це хвороба духу, яка лише зрідка і в проблисках, з незрозумілим для неї страхом, свідчить про свою присутність в людині (Kierkegaard, 1941, с. 32). Відчай функціонує інакше, ніж фізична хвороба: фізична хвороба має чіткий розвиток – людина може бути здоровою, а потім захворіти. Однак діалектика відчаю полягає в тому, що його присутність може бути прихованою. Хтось може здаватися здоровим протягом усього життя, але в той момент, коли виникає справжній відчай, він виявляє глибшу основну проблему, яка була присутня весь цей час. Погане самопочуття – це явний симптом фізичної хвороби, але це не сама хвороба. Відчай, однак, не завжди супроводжується чітким відчуттям тривоги, що може бути ознакою ще глибшого відчаю. До того ж, у той час як фізичну хворобу та емоційні страждання можна зрозуміти як діалектичні, відчай, як хвороба духу, виходить за рамки цієї простої категоризації. Він виявляється в самому акті неусвідомлення своєї духовної природи.

На допомогу неявному відчаю приходять *«лікар душі»*, що може бути відповідником сучасній психіатрії. Він бачить, чи людина справді є у відчаї, чи ні, попри те, що стверджує сама людина, і розуміє, що, подібно до фізичного здоров'я, може існувати стан фіктивного благополуччя, коли людина вважає, що з нею все гаразд, хоча це не так. Відчай може проявлятися в замаскованих формах, і *лікар душі* прагне виявити його, користуючись своїм розумінням людського духу у всій його складності (Kierkegaard, 1941, с. 34-36). Справжнє розуміння відчаю вимагає визнання його здатності ховатися під

поверхнею безпосередньої радості, адже в такому, здавалося б, досконалому стані, людині може бракувати усвідомлення власного «Я».

Для того, аби розпізнати відчай, потрібно володіти рефлексією, тобто здатністю самоаналізу та критичного мислення. Щоправда, з цим потрібно бути обережним, адже поверхнева рефлексія часто може бути такою ж оманливою, як і миттєве щастя. К'єркегор вводить поняття *нескінченної рефлексії* – глибокої і тонкої усвідомленості, яка визнає як радість, так і потенційне страждання як частину людського досвіду. (Kierkegaard, 1941, с. 38-39) Зіткнувшись із глибинами відчаю, людина може отримати глибше розуміння себе і світу, що, зрештою, призведе до більш автентичного і осмисленого існування. І хоча ті, хто відкрито зізнається у відчаї, можуть здаватися слабшими, у них є можливість до зцілення. Адже визнання відчаю – це форма самоусвідомлення, необхідний перший крок на шляху до вирішення глибинних проблем. (Kierkegaard, 1941, с. 40)

Зіткнувшись з глибинами відчаю, людина може усвідомити власне існування як *духу* і свій зв'язок з вищою силою (Богом). Це глибоке самоусвідомлення, стверджує К'єркегор (1941, с.40), є *нескінченністю*, яку можна досягти лише через відчай. Що насправді має значення, так це не зовнішні досягнення чи соціальне становище, а те, чи жила людина у відчаї, чи ні. Це підкреслює важливість саморефлексії та протистояння відчаю протягом життя. Життя у відчаї, навіть зовні успішне, призводить до стану відчуження у вічності: *«А якщо так, якщо ти жив у відчаї (незалежно від того, виграв ти чи програв), то для тебе все втрачено, вічність тебе не знає, вона ніколи тебе не знала, або (що ще жахливіше) вона знає тебе таким, яким ти є, вона саджає тебе під арешт через твій власний відчай»* (Kierkegaard, 1941, с. 42).

Підсумовуючи, аналіз К'єркегором відчаю, що ґрунтується на його теорії «Я», ілюструє, як життя людини може застопоритися, коли вона ізолює себе від реальності свого стану (Becker, 1973, с. 83). Філософ застерігає, що відчай може таїтися у кожній людині і головне, що ми можемо зробити – вчасно

розпізнати його в самому собі.

2.2 Форми відчаю

У третій частині «Хвороби до смерті» К'єркегор класифікує відчай, а також оцінює їхню небезпеку. Я пропоную розділити форми відчаю на три різні площини, де перша – як «Я» співвідносить себе із самим собою (нескінченне/кінцеве, можливе/необхідне); друга – пов'язана зі свідомістю (усвідомлений та неусвідомлений відчай); і, нарешті, третя – релігійна площина відчаю: гріховність та віра.

Як ми впевнилися раніше, для К'єркегора відчай не є недугою, нав'язаною людині, а радше виникає через неправильне співвідношення всередині себе, заглиблення в сутність індивідуального існування. Розуміння цього спотворення вимагає вивчення концепції «Я» К'єркегора. Людське «Я», або те, що К'єркегор називає «духом», складається з двох аспектів: вічного нескінченного ментального аспекту і тимчасового обмеженого фізичного аспекту. Жоден з цих аспектів сам по собі не є особистістю, натомість, їхня взаємодія визначає самотність. Простого переживання взаємозв'язку між ментальним і фізичним аспектами³ недостатньо для того, щоб встановити своє «Я». Наприклад, відчуття болю від дотику до гарячої плити передбачає зв'язок між фізичними та психічними проявами, але не є самосвідомістю за К'єркегором.

Початкові категорії відчаю обертаються навколо взаємовідносин між двома аспектами особистості. «Я» – це свідомий баланс двох протилежних сил – скінченності та нескінченності. Ці категорії нагадують глибинну психологію, зокрема психодинамічні теорії Фрейда, які висвітлюють проблеми, що виникають через взаємодію компонентів «Я» (Kaplan & Miller, 1991, с. 237-280).

---

³ Наприклад, як це спостерігається у свідомих тварин, що реагують на подразники.

2.2.1 Відчай щодо взаємодії між компонентами синтезу, але без огляду на занепокоєння щодо його екзистенційного усвідомлення.

Наше завдання – стати собою, а цей процес вимагає зв'язку з чимось більшим, ніж ми самі⁴. Однак стати собою не означає просто впасти в одну чи іншу крайність. Справжня реалізація полягає в постійній взаємодії між визнанням нашої обмеженості (скінченності) і прагненням до нашого безмежного потенціалу (нескінченності). Надалі в тексті я буду розділяти кожен підкатегорію найменуваннями А (відчай нескінченності), Б (відчай скінченності), В (відчай можливості), Г (відчай необхідності), з метою структурованого огляду кожної з них.

Згадуваний процес становлення себе триває протягом усього нашого життя, бо «Я» не є фіксованою сутністю, а чимось, що постійно розвивається (Kierkegaard, 1941, с. 43). Власне, нездатність досягти цієї самореалізації, навіть якщо ми цього не усвідомлюємо, призводить до стану відчаю. Іншими словами, життя, яке ігнорує або наші обмеження, або наш потенціал, створює дисбаланс, який призводить до відчаю, незалежно від того, чи охоплюємо ми це свідомо. Перш ніж заглибитися в обговорення цих діалектичних пар, важливо прояснити терміни, які будуть використовуватися. Діалектична пара кінцевого і нескінченного являє собою більш абстрактну і всеосяжну концепцію, запропоновану К'єркегором. Коли К'єркегор говорить про *скінченність*, він має на увазі уявлення про те, що «Я» обмежене своїм фактичним існуванням (Elrod, 1975, с. 33). Цей кінцевий аспект охоплює конкретні елементи, такі як стать, етнічна приналежність, зовнішність, емоційна стабільність, таланти, інтереси, здібності, слабкості, а також ширший природний, соціальний, політичний і культурний контекст, в якому існує «Я». Важливо, що «Я» не активно обирає своє фактичне існування, а переживає себе як таке, що вже вмонтоване в нього і сформоване ним.

Діалектичним відповідником *скінченності* у К'єркегора є *нескінченність*.

---

⁴ на думку К'єркегора, це може бути Бог.

Вирішальний аспект нескінченного всередині себе полягає в його здатності до абстрагування, чому сприяє насамперед уява або те, що К'єркегор іноді називає фантазією (Kierkegaard, 1941, с. 45). Уява слугує генератором нескінченності, розширюючи горизонти смислу, відтак, вона виходить за межі фактичних обмежень, уявляючи безліч потенційних значень, не зважаючи на кінцеві обмеження. У дещо спрощеному розумінні, *нескінченне* і *скінченне* окреслюють сутність особистості. Синтезуючись, вони утворюють те, що К'єркегор називає *конкретним* аспектом самості.

А) Відчай нескінченності пов'язаний з відсутністю скінченності.

Відчай нескінченності виникає коли ми зациклюємося на безмежних можливостях, що відкриваються перед нами, нехтуючи обмеженнями, які визначають нас як людей. Будь-яке людське існування, яке нібито стало або просто хоче стати нескінченним, є відчаєм. Бо «Я» — це синтез, у якому *кінцеве* є обмежуючим чинником, а *нескінченне* — чинником розширення. Прикметно, що справжній відчай походить не від того, що людина має великі мрії, а від того, що вона нехтує практичними кроками, необхідними для їх досягнення. Зосередженість виключно на безмежному унеможливорює стати собою – процес, який вимагає інтеграції як наших прагнень, так і наших обмежень (Kierkegaard, 1941, с. 45-49). Велику роль тут відіграє людська уява, адже вона дозволяє людині мріяти про велике, але якщо її не контролювати, вона може призвести до відриву від реальності. Відчай виникає тоді, коли фантастичне занадто глибоко затягує людину в нескінченне, перешкоджаючи її поверненню до себе як до синтезу. К'єркегор виділяє три різні рівні, на яких може відбуватися занурення у нескінченне, аби продемонструвати небезпеку фантастичного.

Перший рівень, почуття, – коли емоції стають фантастичними, ми втрачаємо зв'язок із собою і стаємо надмірно сентиментальними, нездатними встановити зв'язок із реальними людьми та ситуаціями. Як наслідок, людині бракує цілісного відчуття себе, оскільки синтез був порушений (Kierkegaard, 1941, с. 46). Наступний рівень, пізнання, – нав'язливий пошук знань без

саморефлексії призводить до накопичення «*нелюдського знання*», яке полягає більше в збиранні інформації, ніж у розумінні себе (Kierkegaard, 1941, с. 47). Третій рівень, воля, – коли наша сила волі зосереджена виключно на великих, далеких цілях, ми нехтуємо досяжними кроками, необхідними для досягнення прогресу. Цей розрив призводить до відчуття безцільності. Коли воля залишається фантастичною, позбавленою конкретної дії, «Я» також стає нічим (Kierkegaard, 1941, с. 47-48).

Суто фантастичні стосунки з Богом також можуть бути формою відчаю. Зосередженість виключно на безмежності Бога може змусити нас відчувати себе незначними і пригніченими, що перешкоджає встановленню справжнього зв'язку (Kierkegaard, 1941, с. 48-49).

Б) Відчай від скінченності пов'язаний з відсутністю нескінченності.

Тут відчай виникає через неприйняття нашого безмежного потенціалу. К'єркегор вводить поняття «*worldliness*»⁵, – надання пріоритету зовнішньому успіху та схваленню, а не становленню нашого справжнього «Я»: «*Те, що ми називаємо приземленістю, просто складається з таких людей, які, якщо можна так висловитися, віддають себе в заставу світові*» (Kierkegaard, 1941, с. 53). По суті, так само, як людина може зануритися у нескінченну сферу безмежної фантазії, вона також може надмірно заглибитися у кінцеві аспекти свого буття, позбавлена будь-якого просторового виміру, а отже, нездатна сприймати себе як унікальну особистість (Kierkegaard 1941, с. 50-51). Люди обмінюють свій потенціал на зовнішній успіх, накопичуючи багатство і майно, але втрачаючи почуття власної гідності. Ззовні вони можуть здаватися успішними, але їм бракує справжньої ідентичності. Кожна людина покликана бути унікальною – збіркою недосконалого «Я», яке потрібно відшліфувати, але ніяк не стерти. Приземленість, натомість, спонукає нас ставати лише імітаціями, не відрізняючись від натовпу (Kierkegaard, 1941, с. 52).

Цей відчай, який робить життя легким і комфортним особливо

---

⁵ Це значення, якому немає точного українського відповідника, але яке можна трактувати як захоплення земними інтересами, приземленістю або ж світськістю (так цей термін буде використовуватися надалі)

небезпечний тим, що залишається непоміченим. Світ часто дає позитивний відгук саме ту поведінку, яка призводить до відчаю скінченності. Так, наприклад, успіх у бізнесі, соціальне визнання та уникнення ризиків вважаються позитивними якостями, однак К'єркегор застерігає (1941, с. 53), що це може бути ознакою людини, яка принесла в жертву своє справжнє «Я» заради зовнішнього схвалення. Для того, щоб жити по-справжньому повноцінним життям, потрібно йти на ризик. І хоча ризик і може призвести до невдачі, найбільша невдача – це *ніколи* не стати самим собою. Необхідно виходити за межі наших зон комфорту, щоб дізнатися, ким ми є насправді.

В) Відчай від можливості пов'язаний з відсутністю необхідності.

Відчай від можливостей – це стан, коли надмірна кількість варіантів призводить до відсутності орієнтирів та ускладненню у досягненні мети. (Kierkegaard, 1941, с. 54). Неодноразово соціальними філософами та соціологами досліджувалося питання щасливого суспільства, де однією з вимог добробуту людства було б існування мети (Тоффлер, 1996, с. 293). Звідси випливає потреба в обмеженнях (необхідності)⁶, які мали б вирішальне значення для здорового «Я».

Перша форма відчаю від можливості виникає тоді, коли можливість випереджає необхідність (Kierkegaard, 1941, с. 54). Якщо у нас занадто багато можливостей і немає чіткого напрямку, ми стаємо в певному сенсі паралізованими. Ми постійно випробовуємо різні можливості, але ніколи не досягаємо реального прогресу. Тобто, це те саме, що рухатися, але без мети: чи буде цей напрям вести людину вперед, чи буде тільки ще більше заплутувати по життєвому шляху? Все здається досяжним, але нічого у висновку не являється зробленим. Стійке небажання людини робити вибір заважає їй стати одним із варіантів, які вона нескінченно розглядає, що, зрештою, веде її в бік від її справжнього «Я». Друга ж форма проявляється у меланхолії та зацикленості на уявних нещастях (Kierkegaard, 1941, с. 56). Таку

---

⁶ Наголошу на тому, що необхідність – це не просто відсутність можливості, а скоріше точка, де зустрічаються можливість і дійсність (дія).

людину поглинають побоювання про потенційні негаразди, що насуваються в майбутньому. Передчуття проблем, що насуваються, переповнює її настільки, що вона стає відірваною від теперішньої реальності та потреб. Замість того, щоб протистояти своїм тривогам у рамках необхідності, де їх можна вирішити або відкинути, вона дозволяє їм поглинути її, замикаючи себе у вічному стані страху і невпевненості (Kierkegaard, 1941, с. 54-58).

Такий відчай від можливості відгукується із сучасним поняттям прокрастинації. Як і прокрастинація, зневіра в можливості виникає через нездатність дотримуватися певного способу дій, що призводить до стагнації прогресу та відсторонення від власної автентичної ідентичності. Так само, як прокрастинація передбачає відкладання завдань через нерішучість або побоювання невдачі (Бурка & Юен, 2018, с. 17-21), зневіра в можливості передбачає відкладання життєвих рішень через велику кількість варіантів вибору або ірраціональний страх зробити помилковий вибір. Більше того, на зразок негативного впливу прокрастинації на психічне здоров'я та ефективність, невіра у свої можливості може викликати почуття паралічу, тривоги, безцільності та нереалізованості. Обидва явища характеризуються небажанням протистояти викликам або приймати рішення, тим самим увічнюючи цикл ухиляння та невдоволення.

Г) Відчай від необхідності пов'язаний з відсутністю можливості.

В даній ситуації відчай виникає від відчуття обмеженості та відсутності надії на майбутнє (Kierkegaard, 1941, с. 57). Без можливості життя стає німим – нездатним виразити весь свій потенціал. Відсутність можливостей приводить до постійного стану відчаю, але це не драматична подія, а тиха і постійна боротьба. Відношення обмеженості/необхідності також відображає динаміку теперішнього/майбутнього. Можливість і необхідність фокусуються на майбутньому потенціалі та результатах, представляючи собою шлях особистості до самореалізації та свободи. Подібно до того, як скінченний аспект обмежує нескінченну частину «Я», необхідність обмежує можливості «Я». По суті, «Я» втілює в собі як необхідність, що представляє його поточний

стан, так і можливість, що символізує його потенціал для зростання і трансформації. За К'єркегором, відчай від необхідності можна розділити на три форми: детермінізм, фаталізм та міщанський відчай.

1) Детермінізм: все визначено наперед, не залишаючи місця для *вибору* чи *надії*. Як у відомій казці, король помирає від голоду, бо вся його їжа перетворюється на золото, так само життя, визначене лише необхідністю (тим, що має бути), душить наш потенціал. *Справжній* детермініст, який повністю приймає детермінізм і формує своє життя відповідно до нього, втрачає присутність можливості, а отже, втрачає справжнє відчуття себе (Kierkegaard, 1941, с. 62).

2) Фаталізм: пасивне прийняття долі, підкорення тому, що відбувається. Фаталіст, який вважає необхідність богом, насправді втратив Бога. *Справжня* віра вимагає віри в Бога, який може все, а не в силу, яка все диктує (Kierkegaard, 1941, с. 62-63).

3) Міщанський відчай: життя, що зосереджене на буденному і матеріальному і підживлює відсутність можливостей. На відміну від детермініста чи фаталіста, які активно впадають у відчай, міщанин перебуває у пастці *бездуховного існування*. Брак уяви заважає їм розглядати бодай щось, що виходить за межі буденності, а отже це призводить як до втрати себе, так і до втрати Бога. Уява необхідна для зв'язку з чимось більшим, ніж ми самі. Без неї «Я» стагнує, а поняття Бога стає неактуальним. Детермініст і фаталіст впадають у відчай, тому що відчувають себе в пастці обмежень, а міщанин натомість впадає у відчай, бо йому бракує уяви, щоб зазирнути за межі цих обмежень. І це є найгірший відчай з усіх (Kierkegaard, 1941, с. 63-65).

Поняття відчаю необхідності та відчаю можливості використовується для того щоб підкреслити, що вони є формами відчаю, які впливають з неправильного співвідношення в собі, а особливо у своєму ставленні до Бога. К'єркегор зауважує, що для Бога *можливо все* (Kierkegaard, 1941, с. 63), тому криза відчаю виникає у пересічній людини, коли вона стикається з досвідом, занадто приголомшливим, щоб вкластися в рамки її звичної мудрості

рутинного досвіду. Вони впадають у відчай, тому що їм бракує можливостей і вони не вірять у безмежні можливості Бога. Єдиний вихід з такого відчаю, який одразу пропонує К'єркегор, – це віра (Kierkegaard, 1941, с.64). Саме вона дозволяє нам вірити в можливості навіть тоді, коли, з людської точки зору, здається, що їх немає. *Можливість* – це кисень, який дозволяє нам молитися. Молитися означає визнавати як наші обмеження, так і наш потенціал для змін з Божою допомогою. Тільки розуміючи можливість Божого втручання, ми можемо по-справжньому з'єднатися з божественним.

2.2.2 Відчай визначений свідомістю

У попередніх розділах цієї роботи розглядалося поняття відчаю у К'єркегора, не звертаючись до того, якою мірою люди, що перебувають у відчаї, усвідомлюють власний стан відчаю. Лише на початку «Хвороби до смерті» Анти-Клімакус привідкрив завісу над *неявним відчаєм*, який ми розглянули у першому розділі моєї праці. Однак у вторинному підрозділі своєї класифікації відчаю К'єркегор досліджує відчай пов'язаний з рівнем усвідомлення людиною свого відчаю. Він стверджує (Kierkegaard, 1941, с. 65-66), що чим більше людина усвідомлює свій відчай, тим глибшим він стає. Проте, враховуючи сутність відчаю як неправильного ставлення до себе, будь-яке зростання усвідомлення свого відчаю також тягне за собою зростання самосвідомості. Отже, чим глибша наша самосвідомість, тим сильніший наш потенціал для відчаю. Ролло Мей прирівнює несвідомий відчай до фрейдівського зображення его як слабкого і пасивного, контрольованого потужними силами несвідомого розуму. Зображення К'єркегором несвідомого відчаю узгоджується з такими фрейдівськими поняттями, як придушення, заперечення та витіснення, які описують способи, якими люди активно протистоять незручній правді про себе (May, 1994, с. 29).

А) Несвідомий відчай

К'єркегор повертається до вже розглянутої ідеї того, що неусвідомлення свого відчаю не заперечує його існування. Він порівнює це з неусвідомленням

страху: те, що хтось відчуває себе комфортно і безпечно, не означає, що він не переживає глибшого страху (Kierkegaard, 1941, с. 68). Цей глибинний страх може стати зрозумілим лише тоді, коли зруйнуються комфортні ілюзії. Свідомий відчай – це зворотний крок від істини, але несвідомий відчай – це ще більший крок від неї. Обидва ці стани є негативними, але несвідомий відчай додає певний рівень самообману. Кроком до уникнення відчаю буде рішення зустрітися з ним віч-на-віч. Ось тут і виникає суперечливий момент, адже з логічного аналізу випливає, що той, хто свідомо обирає відчай, здається далі від спасіння, ніж той, хто несвідомо впадає у відчай. Однак К'єркегор одразу ж пояснює це питання, вводячи етичний вимір (Kierkegaard, 1941, с. 69). Той, хто свідомо обирає відчай, активно переживає його інтенсивність. Це може бути кроком ближче до пошуку допомоги, ніж блаженне невігластво несвідомої людини, яка перебуває у відчаї.

На одному кінці спектру знаходиться людина, яка не усвідомлює свого стану відчаю. Наша «чуттєва природа», прагнення до задоволення і комфорту, часто переважає наше прагнення до істини (Kierkegaard, 1941, с. 68). Адже всі ми боїмося хаосу, який може настати, коли наші ілюзії будуть зруйновані. К'єркегор стверджує, що більшість людей мають обмежений погляд на себе, вони не бачать свого потенціалу для духовного зростання і задовольняються суто фізичним існуванням. Анти-Клімакус порівнює людину з будинком, що має три поверхи: підвал (*чуттєвість*), перший поверх (*звичайне життя*) і верхній поверх (*духовність*) (Kierkegaard, 1941, с. 67). Більшість людей, на його думку, вважають за краще жити в підвалі, зосереджуючись на фізичних задоволеннях, хоча верхній поверх пропонує більш повноцінне існування.

У класифікації відчаю, що базується на свідомості, незнання відчаю вважається найважчим, оскільки саме незнання його існування перешкоджає будь-яким спробам його подолання.

Б) Відчай, який усвідомлює, чим він є

Усвідомлений відчай вимагає як справжнього розуміння самого відчаю, так і певної ясності щодо власного стану. Однак, це ще не гарантує звільнення

від відчаю (Kierkegaard, 1941, с. 74). Існує складна взаємодія між свідомістю, самопізнанням і волею, яка впливає на переживання людиною відчаю. В царині свідомого відчаю К'єркегор виокремлює дві основні категорії: ті, хто усвідомлюють наявність власного «Я», але не бажають його приймати і ті, хто бажають бути собою. Ці дві категорії будуть позначені мною як Б.1, та Б.2 відповідно і розглянуті нижче.

Б.1) Відчай через небажання бути собою

Це відбувається, коли людина усвідомлює свій потенціал, але відмовляється його реалізовувати. Вона може відчувати себе в пастці своїх обмежень або не бажати робити необхідні зміни. Це пов'язано зі страхом самопізнання та самореалізації. Цей відчай в свою чергу також можна розділити на дві форми: відчай перед земним і відчай перед вічним (Kierkegaard, 1941, с. 78).

Відчай через земне виникає через брак самоусвідомлення. Людина, яка переживає його, застрягла в стані «*безпосередності*» чи «*миттєвості*»⁷ (Kierkegaard, 1941, с. 79) і повністю зосереджена на сьогоднішні та зовнішніх обставинах. У неї не розвинулося сильне почуття власної гідності чи розуміння глибших екзистенційних питань. Людина, що живе виключно зовнішніми речами будує своє щастя та бажання на земних благах, задоволенні та уникненні болю. Такі люди сприймають життя як низку позитивних або негативних зовнішніх подій, нібито поділяючи життя на суто чорне та біле, а не як подорож до самопізнання. Вони насправді не мають власного «Я», оскільки вони настільки зосереджені на зовнішньому світі, що не розвинули сильного почуття внутрішньої ідентичності. Тому вони і не можуть посправжньому впадати у відчай, через те, що не є самими собою, бо не до кінця розуміють поняття «Я». К'єркегор припускає (Kierkegaard, 1941, с. 80-81), що відчай, який переживає людина *миттєвості*, коріниться в її нездатності розпізнати глибинні екзистенційні аспекти свого стану. Прив'язаність до

⁷ з англ. *Immediacy*, надалі я буду використовувати цей термін як безпосередність або миттєвість.

земних справ заважає їм досягнути справжнє джерело відчаю, що призводить до вічного циклу нерозуміння та хибних інтерпретацій. Поширена реакція на такий відчай – це, комічне, як зазначає сам К'єркегор (1941, с. 84), бажання стати кимось іншим. Комічне воно через своє прагнення переодягнутися і приховати своє справжнє «Я», яке є чимось вічним та унікальним. Людина в *миттєвості* плутає зовнішні речі зі своїм «Я»: вони можуть визначати себе за своїм майном, зовнішнім виглядом чи соціальним статусом. Для ілюстрації звернемося до аналогії К'єркегора з п'яним селянином, який не впізнає власних ніг, бо на ньому нові черевики і панчохи⁸ (Kierkegaard, 1941, с. 84-85).

Але якщо хтось у *миттєвості* розвиває проблиск самосвідомості, він може зіткнутися зі справжнім відчаєм: небажанням бути собою. Це пасивна форма, але вона вказує на зародження почуття власної гідності, яке може призвести до духовного зростання. Така форма рефлексії веде до нового виду – відчаю від недоліків чи труднощів у самому собі. Ніхто не є досконалим, і усвідомлення цієї недосконалості може демотивувати. Тоді індивід докладает певних зусиль, щоб захистити себе, він розуміє цінність самозбереження і здатний на компроміс. Це пов'язано з тим, що у нього розвивається відчуття власної незалежності від зовнішніх речей.

Отже, будь-який справжній відчай, навіть якщо він здається зосередженим на чомусь земному (конкретній втраті або нещасті тощо), у кінцевому підсумку стосується вічного і самого себе. Справжньою ж метою відчаю є *вічне* (духовне благополуччя, зв'язок з чимось більшим) і вони самі (їхня здатність справлятися з труднощами). Знаходячись у полоні відчаю, більшість людей втрачають цей глибший сенс. Вони зосереджуються на земних причинах і не бачать відчаю, що лежить в основі їхнього вічного благополуччя (Kierkegaard, 1941, с. 90). Нехай далі людина усвідомлює, що неправильно зосереджуватися на земних речах і впадати у відчай, але замість того, щоб рухатися до віри або прийняття, вони ще більше заглиблюються у

---

⁸ Тут зображується людина, яка може не впізнати себе, якщо її зовнішні обставини кардинально зміняться.

відчай. Виникає питання, чим цей тип відчаю відрізняється від попереднього? Відповідь наступна: раніше людина остаточно усвідомлювала свою слабкість, а тепер вона усвідомлює, що впадає у відчай через цю слабкість. Це свого роду саморефлексія відчаю, але вона, як би це не було прикро, не виводить людину з нього. Замість того, щоб використовувати це самоусвідомлення для пошуку допомоги (*наприклад, віри в Бога*), людина ще більше занурюється у відчай. Особа хоча і краще усвідомлює свій відчай і його справжню мету (*вічне, власне благополуччя*), але використовує це усвідомлення, аби лише поглибитися у нього. Вона бачить свою слабкість у тому, що надає значення земному, як ознаку того, що вона втратила вічне, і впадає у відчай від цієї втрати. Це стається через дозвіл земним речам мати таке велике значення.

Так виникає ідея того, що чим глибше ми знаходимося у відчаї, тим ближче ми можемо стати до спасіння. Людина повинна визнати, що в ній є щось вічне, щось, що вона втратила, або потенційно може втратити. Вона також повинна усвідомлювати, що в неї взагалі є «Я», навіть якщо це «Я», в якому вона зневірилася (Kierkegaard, 1941, с. 92).

К'єркегор також досліджує відчай, що пов'язаний із відмовою прийняття себе. Адже побачивши свою слабкість, людина занурюється у відчай, від самої себе. Слабкість постає чимось страшним, а власне ество ненависним настільки, що хочеться відкинути її разом зі своєю індивідуальністю. Це відповідно заважає рухатися до віри і прийняття. Закривши будь-яку можливість для самопізнання, жертви не можуть прийняти свою уявну слабкість і відмовляються постати перед Богом. Просто так забути свої проблеми не вийде: ці люди занадто усвідомлюють себе аби так просто повернутися до «*нормального*» стану. Натомість сама інтенсивність їхнього самоусвідомлення заманує їх у пастку. Ключова відмінність між звичайною людиною полягає у тому, що вони не хочуть нікого впускати у свою внутрішню боротьбу і можуть відкидати справжню саморефлексію як непотрібну (Kierkegaard, 1941, с. 96). Вони вважають справжньою істиною безпосередність (життя без рефлексії) і засуджують тих, хто прагне глибшого

розуміння.

К`еркегор вводить поняття «*інтроверсії*» (1941, с. 101), як стану замкненості в собі та зосередженості на ненависті до себе. Це протилежність *безпосередності* (нерефлексивному життю) і є більш серйозною проблемою, особливо у сфері мислення. Незважаючи на свою внутрішню інтроверсію, люди, що піддаються їй, вміють тримати *соціальний фасад*. І хоча вони можуть брати участь у релігійних практиках, вони так само можуть уникати справжнього залучення до віри. На питання, чому ж такі люди усамітнюються можна відповісти наступне: потреба цієї людини в усамітненні є ознакою її глибинної природи і потреби в самоаналізі. К`еркегор критикує сучасне суспільство за те, що воно розглядає усамітнення як покарання, а не як необхідну частину самопізнання (Kierkegaard, 1941, с. 102). В суспільстві, яке боїться справжньої саморефлексії та духовного зростання, усамітнення саме по собі може розглядатися як злочин, а це прирівнюється до трагічного непорозуміння. Така людина живе життям години за годиною, зосереджуючись на самоаналізі і не рухаючись вперед. Вона може розмірковувати про свої стосунки з собою у зв'язку з вічним, але це глухий кут, бо після періоду усамітнення вони знову повертаються у світ без жодних реальних змін.

Люди свідомо обирають знаходитися у такому стані, зосереджуючись на своїй слабкості не тому, що хочуть її подолати, а тому, що вона дає їм відчуття інакшості або переваги над іншими (Kierkegaard, 1941, с. 104). Будь-яка спроба дати надію сприймається як посягання на її право на відчай. К`еркегор дуже влучно ілюструє відчайдушність тих, хто чіпляється за відчай: вони проклинають будь-кого, хто намагається витягнути їх з темряви⁹ (Kierkegaard, 1941, с. 59).

Якщо цей вид відчаю не рухається до віри або самоприйняття, він може або посилитися, або вирватися назовні, руйнуючи ретельно збудований фасад

---

⁹ Тут окреслюється ідея того, що люди часто самі обирають бути в такому стані, бо їм так зручно, підтримуючи і навмисно підживлюючи свою позицію жертви.

людини, перетворившись на непокору. Непокора є способом відкинути будь-який зовнішній авторитет (включно з Богом) і ще міцніше вчепитися в ненависть до себе. Шукаючи порятунку, люди занурюються в роботу, або навіть вдаються до розпусти, аби лише забути себе і внутрішній неспокій, але справжня втеча неможлива. Вони прагнуть забуття, але свідомість себе і своїх проблем залишається. Навіть поділившись із кимось своїми переживаннями, наступне, що відчуває людина – це жаль, що вона дозволила собі поділитися із кимось цією таємницею: *«Можна уявити собі такого біснуватого тирана, який відчував потребу поговорити з ближнім про свої муки, і таким чином поглинув цілу низку людей, бо бути його довіреною особою означало неминучу смерть...»* (Kierkegaard, 1941, с. 106-107)

Найбільша небезпека, з якою стикається людина, що переживає найглибшу форму відчаю у небажанні бути собою, ще й на постійній основі – самогубство. Звичайні люди не можуть навіть уявити собі глибину страждань, які може витримати людина близька до такого стану.

Б.2) Відчай від бажання бути собою

Це відбувається, коли людина бажає стати собою але зустрічається із непереборними труднощами. Але такі категорії не є абсолютними: будь який відчай містить певні елементи непокори (опір своєму потенціалу) і певні елементи слабкості (уникнення самопізнання).

Усвідомлений відчай вимагає двох типів ясності:

1. Розуміння відчаю: людина потребує справжнього розуміння того, чим насправді є відчай.
2. Самоусвідомлення: Їй також потрібно чітко усвідомлювати свій власний стан – до якої міри вона переживає відчай.

Намагаючись уникнути зіткнення зі своїм відчаєм люди можуть вдаватися до різних способів, таких як звинувачення зовнішніх чинників, відволікання або навіть свідоме ігнорування. К'єркегор вводить концепцію, яку називає діалектикою знання і волі (Kierkegaard, 1941, с. 108-109). Наше розуміння і вибір взаємопов'язані, інтерпретуючи чийсь відчай, важливо

враховувати як рівень його усвідомлення, так і його вибір (наприклад, вибір відволікання замість саморефлексії). Свідомий відчай існує у вигляді спектру: по мірі того, як людина розуміє відчай і власний стан, зростає і інтенсивність її відчаю. Якщо ж людина переживає відчай, але не заглиблюється надто достатньо глибоко, це може свідчити про те, що особі бракує відваги, аби протистояти визнанню своїх недоліків. Така людина у відчаї продовжує сподіватися, що її обставини зміняться самі по собі, без жодних зусиль з її боку (Kierkegaard, 1941, с. 116-117). Вона робить тимчасові візити до себе (моменти саморефлексії), але не береться за важку роботу з самоприйняття. Згодом такі люди можуть досягнути успіху у житті та навіть вважати себе щасливими, задовольняючись матеріальними благами, але страх пізнання внутрішнього «Я» буде зупиняти їх від можливості протистояти труднощам, або розуміти, що означає по-справжньому потребувати чогось, незалежно від зовнішніх обставин.

Зауважимо, що важливим аспектом є те, що дорослішання не веде автоматично до духовного зростання. Насправді, з роками легко втратити юнацькі якості пристрасті, уяву та заглибленості в себе. Люди можуть вважати відсутність відчаю ознакою зрілості і задовольнятися поверхневим рівнем життя, але насправді це форма самообману (Kierkegaard, 1941, с. 92).

2.2.3. Відчай, гріх та віра

В останньому розділі «Хвороби до смерті» К'єркегор розглядає діалектику *відчаю* та *гріховності* (Kierkegaard, 1941, с. 123). Такий релігійний аспект впливає з його концепції зв'язку особистості з божественною силою, яка викликала її до життя. Гріх походить від відчаю, або від того, що ви не є тим, ким, на вашу думку, повинні бути, або від того, що вам важко стати тим, ким ви хочете бути. Цей відчай може змусити вас віддалитися від Бога або відкинути Його план. Загалом, гріх – це збільшена форма слабкості або непослуху, що корениться у відчаї: *«Таким чином, гріх – це потенційована (англ. potentiated) слабкість або потенційована непокора: гріх – це*

потенціювання відчаю» (Kierkegaard, 1941, с.123).

Вирізняються декілька форм відчаю, з якими може зіткнутися людина: боротьбу із сумнівами в собі, де особа намагається прийняти свою справжню ідентичність; а також екзистенційні питання про нескінченність, Бога та мету, які також можуть бути джерелом відчаю. Однак гріх, за К'єркегором, додає ще один рівень до цієї внутрішньої боротьби, адже він являє собою не просто ескалацію відчаю, а справжню трансформацію. Гріх вводить поняття непокори Божому плану, створюючи конфлікт, який виходить за межі особистої ідентичності і протистоїть вищій силі (Kierkegaard, 1941, с. 123-124).

Для демонстрації особи, що перебуває між відчаєм і гріхом, особливо у релігійному контексті, Анти-Клімакус заглиблюється в концепцію *«поета-екзистенції»* (Kierkegaard, 1941, с. 124). Поет прагне бути собою перед Богом, але не може змиритися зі своїми стражданнями у вірі та прийняти їх або упокоритися із ними. Незважаючи на свою прив'язаність до Бога, він часто займається поетизуванням, тонко спотворюючи свої стосунки з Богом, проектуючи на Нього [Бога] свої бажання. Прагнучи представити своє справжнє «Я» перед Богом, поет ухиляється від протистояння конкретному стражданню, яке визначає його ідентичність. Натомість він чіпляється за надію, що ці страждання розвіються у вічності, але залишається нездатним прийняти їх у теперішньому моменті через смиренну віру. Тим не менш, зв'язок поета з Богом залишається єдиним джерелом радості, оскільки думка про його втрату викликає жах. Таке поетичне існування, прагнучи релігійної реалізації, не має справжньої віри і залишається в діалектичній плутанині щодо свого гріховного стану. Такий екзистенційний стан не піддається простому психологічному аналізу та традиційному розумінню (Kierkegaard, 1941, с. 125-127).

Окрім розуміння різних ступенів самосвідомості, необхідно розглянути наші стосунки із Богом. Ключовим поняттям, яке тут вводиться, є «критерій Я». Це стандарт, за яким ми себе вимірюємо: чи то схвалення батьків, чи то очікування держави, чи то ідеал, до якого ми прагнемо. Чим вагоміший

критерій, тим інтенсивнішим стає наше самоусвідомлення. Коли Бог, найвища реальність, стає мірилом, величезна різниця між нашим обмеженим «Я» і нескінченним висвітлює нашу обмеженість з усією рельєфністю. Так вводяться дві нові форми відчаю, які виникають на цій новій релігійній осі (Kierkegaard, 1941, с. 128). Перша – це сам гріх, акт непокори Божій волі. Друга – це відчай, пов'язаний з відмовою від прощення, відмовою прийняти Божу пропозицію спокути. Подолання цих релігійних форм відчаю вимагає повної капітуляції та чесності перед Богом. Прикметно, що протилежністю гріха є не просто чеснота (людський стандарт), а віра: «...І для всього християнства це одне з найбільш визначальних визначень, що протилежністю гріха є не чеснота, а віра...» (Kierkegaard, 1941, с. 132)

Підсумовуючи, зазначимо, що відчай у всіх його формах – це хвороба самоті. Не зважаючи на диференціацію, все зводиться до усвідомлення власного поняття «Я». Наприклад, охоплена відчаєм людина не знає, що в неї є «Я» і «вічне Я», або ж навпаки буде у відчаї через неповне усвідомлення «Я». Деякі вчені досліджували концепцію віри К'єркегора крізь психологічну призму. Так, наприклад, Лоррейн (Lorraine, 1995, с. 98-109) бачить паралелі між перетворюючою силою віри і процесом психоаналізу. Еванс (Evans, 1995, с. 76-98) же знаходить зв'язок між к'єркегорівським богоставленням і теорією предметних стосунків. Обидва підходи підкреслюють важливість міцних стосунків з *іншим* для психологічного благополуччя. Якщо в теорії об'єктних стосунків цим *іншим* зазвичай є мати, то для К'єркегора це Бог. Незважаючи на різницю в природі іншого, обидва визнають тривалий вплив здорового зв'язку на розвиток добре пристосованого «Я». У наступному розділі мною будуть розглянуті рішення до відчаю, які пропонує Сьорен К'єркегор, основними із яких є віра та здоровий взаємозв'язок зі своїм «Я».

2.3 Розгляд депресивних станів через концепцію відчаю С.

К'єркегора

При розгляді відчаю у Сьорена К'єркегора, важко не помітити разючі

паралелі із депресивними станами людини. Замість того, щоб розглядати депресію виключно як статичний стан, К'єркегор заохочує лікарів досліджувати потенціал особистісного зростання та екзистенційного оновлення в депресивному досвіді. Так само як і відчай, депресія тягне за собою глибоке відчуття відчуження, розчарування, екзистенційний страх, і, найважливіше, – несприйняття власного «Я» (Kunisz, 2013, с. 56). Люди, які страждають від депресії, часто відчувають глибоку роз'єднаність із своїм єством, іншими та навколишнім світом. Кожного дня вони борються з почуттям безнадійності, безцільності та внутрішнього сум'яття, які руйнують їхнє почуття власної гідності та підривають їхню здатність до осмисленої і бажаної взаємодії з життям. Депресія, за своєю суттю, означає витіснення людини з життя, що досягається шляхом підриву її глибоко вкоріненої ідентичності (Calhoun, 2008, с. 5-6).

Для людини у відчаї, особливо для тих, хто бореться з депресією, ця екзистенційна небезпека смерті і боротьби із нею є синонімом самого життя. Звісно, що не всі депресивні особи вдаються до самогубства, оскільки в їхніх очах цей акт може здаватися позбавленим сенсу. Насправді, підвищена релігійність серед депресивних корелює зі зниженою схильністю до самогубства (Kunisz, 2013, с. 65). Проте страждання, які переживають депресивні люди, можуть бути настільки глибокими, що нівелюють позитивну цінність будь-якого прожитого досвіду, призводячи до стану духовної смерті серед життя (Kierkegaard, 1941, с. 77, с. 106). На відміну від тілесної смерті, яка стосується виключно тіла, відчай спричиняє безповоротне вмирання особистості, яку К'єркегор вважає вічною.

Центральним у цій екзистенційній проблемі є нормативний образ «Я». Це ідеалізоване уявлення, з яким люди прагнуть зрівнятися і якого так хочуть досягнути. К'єркегорівський відчай, що проявляється в депресії, виникає через розбіжність між цим ідеалізованим образом «Я» та життєвим досвідом людини. Прагнення бути собою або відкидання власної ідентичності – саме ці дві фундаментальні форми відчаю підкреслюють глибоку екзистенційну

боротьбу, притаманну депресії (Kunisz, 2013, с. 67).

Розглядаючи депресивні стани, виділимо їх співвідношення із видами відчаю, які ми розглянули вище. По-перше, відчай перед нескінченністю, коли він переживається в депресивному стані, часто проявляється як сентиментальність: надмірна зосередженість на минулому або ідеалізованому майбутньому. Зацикленість на спогадах чи фантазіях відриває людину від сьогодення, що призводить до відчуття відчуженості та відчаю. Ця нездатність взаємодіяти з теперішнім моментом посилює тривогу та дисоціацію і своїм «Я» людини. Відчай від скінченності, що характеризується відчуттям обмеженості та конформізму насправді резонує з досвідом багатьох депресивних людей (Benning, 2023, с. 90). Тиск, який чиниться на людину, щоб вона відповідала суспільним нормам або здійснювала контроль над собою і своїм оточенням, може призвести до тривоги і відчаю. Страх невдачі та нездатність відповідати нереалістичним очікуванням загострюють почуття неадекватності та безнадійності. Зневіра в можливості виникає, коли людину пригнічує невизначеність майбутніх результатів. У депресії відсутність чітких меж і постійний потік можливостей сприяють виникненню почуття дезорієнтації та невпевненості. Не маючи стабільної реальності, в якій можна було б закріпитися, людина намагається розвинути цілісне почуття ідентичності, що призводить до екзистенціального відчаю. Відчай необхідності, що характеризується жорсткою прихильністю до заздалегідь визначених результатів, також може вражати депресивних людей. У такому стані людина відчуває себе в пастці наперед визначеної реальності, позбавленою волі та надії на зміни. Люди, які переживають депресію, часто вважають, що потрапили в пастку несприятливих обставин і не можуть змінити свою ситуацію. Відсутність надії або можливості вплинути на ситуацію може викликати почуття відчаю.¹⁰

---

¹⁰ Одразу важливо зазначити, що не всі люди однаково реагують на складні ситуації, такі як хвороба або інвалідність. Хоча дехто може визнати обмеження, накладені обставинами, вони не обов'язково ідентифікують себе з ними на особистому рівні, зберігаючи почуття внутрішньої свободи і життєстійкості.

Депресивні люди не завжди можуть безпосередньо боротися з відчаєм щодо себе; часто їхній відчай випливає з їхнього життєвого досвіду. У концепції К'єркегора це збігається з поняттям прихованого відчаю, коли людина впадає у відчай через себе, а не через зовнішні обставини (Kierkegaard, 1941, с. 87). Усвідомлення впливу відчаю на тих, хто переживає депресію, не означає автоматичного виходу з цього стану, оскільки просте усвідомлення не гарантує його припинення. Стає очевидним, що людина, яка бореться з депресією, може знайти перепочинок, лише здійснивши особисту трансформацію. Однак такий перехід може породити інший вид – відчай від бажання залишатися самим собою. За такого сценарію людина може вирішити терпіти свій біль і страждання, замість того, щоб прийняти перспективу змін.

Заклик про допомогу від людини, яка переживає депресивний епізод часто проявляється у мовчанні – гострому вираженні внутрішнього сум'яття та ізоляції, яке тотожне з к'єркегорівською інтроверсією (1941, с. 101, 106). Навіть якщо людина і не хоче відчаю, вона може мимоволі зробити вибір на користь збереження свого поточного стану, відмовляючись від можливості зцілення на користь вже звичного способу життя. Така поведінка притаманна людям із депресивними розладами (Kunisz, 2013, с. 75).

На завершення наголошу, що підхід К'єркегора до атаки відчаю може бути корисним і в сучасній психіатрії. Наприклад, психіатр Тоні Беннінг у своїй статті «Kierkegaard and mood disorders» стверджує, що ідеї К'єркегора можуть бути корисними в роботі лікарів, які надають допомогу людям з афективними розладами, незалежно від того, чи ця допомога надається в рамках духовно-орієнтованої психотерапії, екзистенціальної терапії чи пасторського консультування (Benning, 2023, с. 85-103). Обговорення поглядів К'єркегора на депресію не обмежує можливість застосування його ідей виключно до афективних розладів настрою, зумовленими браком душевного здоров'я. Приміром, такий дослідник як Джеффри Редігер у своїй праці «Bipolar Disorder and Western Anosognosia» (Rediger, 2005) зауважує, що маніакальні епізоди при біполярному розладі часто пов'язані з релігійною або

духовною занепокоєністю людини. Він визнає, що згідно з К'єркегором, самість – це синтез кінцевого і нескінченного, тоді як манія являє собою зсув психіки до нескінченного і, отже, до к'єркегорівського «Я». Така переоцінка манії наділяє її телеологічною характеристикою, яку можна не помітити, якщо підходити до неї виключно як до симптомів, що підлягають усуненню (Rediger, 2005, с. 220).

РОЗДІЛ ІІІ. РІШЕННЯ ДО ВІДЧАЮ

Упродовж усього дослідження відчаю, К'єркегор подекуди згадує, що рішенням до відчаю є віра, однак його пояснення лишається напрочуд неоднозначним. Окрім цього, часто в «Хворобі до смерті» фігурує можливість самої смерті, або ж самогубства, як бажане рішення до відчаю. Розглядаючи «Справи любові» та «Або/Або» К'єркегор пропонує нам новий погляд на любов, як на можливість подолання відчаю. Отже, в цьому буде розглянуто можливості перемоги над відчаєм та втечі від нього.

3.1 Віра як засіб уникнути відчаю

Називаючи віру протилежністю відчаю, К'єркегор стверджує (Kierkegaard, 1941, с. 59-60, 96), що віра – це стан коли людина спирається на вищу силу. До неї веде справжнє самоусвідомлення у поєднанні з бажанням бути собою. Віра передбачає радикальну форму самоприйняття, без обмежень і застережень. Згадаємо образ поета розглянутий вище: він бореться зі стражданнями і покликаний прийняти цей біль як необхідний елемент, який слід прийняти разом із вірою, а не відкинути його. Лише прийнявши відчай не як помилку, а як невід'ємну частину своєї екзистенції, людина здатна знайти ліки. Через віру людина повинна прийняти ці недосконалості зі смиренням. Для того, щоб віра була справді *рятівною*, вона повинна звільнити людину від залежності від життєвих злетів і падінь. Ці зовнішні обставини, хоча вони можуть бути важкими, не можуть в кінцевому підсумку визначати спасіння чи відчай. Вони є лише тригерами, а не першопричиною (Hanson, 2022, с. с. 182-199).

Справжньої рівноваги неможливо досягти власними зусиллями, хоча до неї і можна наблизитися. Вона можлива тільки через стосунки з Богом, який дає прощення та віру. Коли ж природа вимагає віри в те, що здається людині неможливим, то ключовим моментом стає воля до віри – вибір триматися за надію, навіть коли логіка диктує інше. К'єркегор порівнює це з фізичним здоров'ям – здорове тіло вирішує протиріччя холодного протягу, регулюючи

свою температуру (Kierkegaard, 1941, с. 34). Так само віра вирішує протиріччя між відчуттям приреченості та вірою в можливість.

Опосередковано зрозуміти віру можна через дві функції, де перша – це розвіювання тривоги, які не є насправді небезпечними і заохочення до повного прийняття себе, навіть неприємних аспектів. Друга функція полягає у застереженні від відкидання прощення від Бога за наші гріхи. Віруюче «Я» повністю приймає себе, розуміючи, що виклики неминучі (Kierkegaard, 1941, с. 124-125). Втім, досягнення внутрішнього миру вимагає визнання справжньої загрози: відчаю, який заважає нам прийняти прощення, ліки від нашої справжньої хвороби (гріха). Зрештою, він вимагає як самоприйняття, так і прийняття Божого прощення (Kierkegaard, 1941, с. 185). Концепція Бога і те, як ми сприймаємо себе як створених Ним, має вирішальне значення.

Різні форми відчаю, наприклад, ті, що стосуються неправильного співвідношення між нескінченним і скінченним, можливим і необхідним, свідомістю, всі вони доступні для терапевтичного втручання, оскільки діють у сфері розуму і не потребують віри. Хоча терапія може бути корисною для людей, які борються з психологічними проблемами, концепція К'єркегора може не зовсім відповідати цьому поняттю. Терапія дійсно може допомогти проблемним людям рухатися до цілісності, подібно до підтримки, яку можна отримати від близького друга. У деяких випадках терапія може навіть прокласти шлях до віри, особливо коли «Я» людини глибоко розколоте, що ускладнює віру в люблячого і приймаючого Бога. Зрештою, за К'єркегором, найкращим засобом лікування є не терапія, а віра в Бога. З його точки зору, людське почуття ідентичності не може залежати від прийняття чи неприйняття іншої людини в прагненні до повноти. Тільки абсолютна Божа любов може запропонувати безпеку, необхідну для того, щоб людина могла повністю прийняти себе, визнаючи потенціал і відповідальність за зростання (Kierkegaard, 1941, с. 124, 207). У такій вірі, що характеризується прозорою покорою перед Богом, висвітлюються несвідомі аспекти нас самих, які ми заперечуємо або не помічаємо. Це веде до самопізнання, подібного до

божественного розуміння себе. Але жоден терапевт, незалежно від того, наскільки він турботливий, не може запропонувати остаточний сенс і реалізацію, які приходять від стосунків з Богом через віру. Навіть найдбайливіший терапевт не може бути остаточним стандартом того, ким ми є насправді. Терапевти – це люди, і вони не можуть замінити справжню любов і прийняття, які по-справжньому формують нас. Терапія може бути корисною, але вона не може замінити потреби у зв'язку з чимось більшим, ніж ми самі. Віра – це відповідь на відчай, який виникає через нашу обмеженість і смертність.

Підсумовуючи, оскільки твір написаний для пробудження і розвитку, можемо зробити висновок, що головна мета К'єркегора – підвести читача до усвідомлення власного відчаю і пошуку ліків у християнській вірі. У сфері християнського пасторського консультивання такі вчені, як Стівен Еванс досліджував ідеї К'єркегора, зокрема у своїй праці «Søren Kierkegaard's Christian Psychology: Insights for Counseling and Pastoral Care». Так само Френк Лейк, психіатр, пастор і експерт з психотерапевтичних підходів, інтегрував к'єркегорівські концепції у своє клінічне богослов'я. Він підкреслює погляд К'єркегора на розуміння життя в ретроспективі, відзначаючи важливість телеологічних міркувань у подоланні людського відчаю (Lake, 2005, с. 551). Філософію К'єркегора можна розглядати як терапевтичну за своєю суттю, припускаючи, що попри певний скептицизм, всебічне залучення до його ідей є важливим для сучасних парадигм консультивання. Наприклад, екзистенційна філософія і терапевтка Емі Ван Дорзен (Duerzen, 2015, с. 192) підкреслює терапевтичні наслідки дослідження К'єркегором власного «Я», наголошуючи на визнанні фундаментальної порожнечі всередині людини. Але чи може філософське вчення К'єркегора стати у пригоді тим, хто не є християнином, далекий від релігії, або взагалі не вірить у вищі сили? Попри вкорінення у християнстві, дослідження К'єркегором віри і трансцендентного має ширші наслідки, ніж релігійний контекст. До того ж, адаптивність думки філософа дозволяє інтегрувати її в різні терапевтичні сфери.

3.2 Любов до ближнього як спосіб подолання відчаю

У цьому розділі я пропоную дослідити погляд Сьорена К'єркегора на порятунок від відчаю через аналіз його поглядів на любов та дружбу, спираючись на ідеї, що викладені у його праці «Справи Любові». Як зазначає дослідник Томас Морріс (1997, с. 21) у своїй статті «Kierkegaard on despair and the eternal», нам потрібно звернути увагу на розрізнення еротичної любові та дружби у філософії С. К'єркегора. Філософ підкреслює, що еротична любов стосується всього «Я», охоплюючи тіло, психіку та дух, тоді як дружба передусім фокусується лише на психіці і душі.

Як еротична любов, так і дружба втілюють переважну прихильність і залежать від особистого настрою і схильностей. Закоханого тягне до коханої людини завдяки її унікальним якостям, якими він захоплюється і бачить їх невід'ємною частиною цілого. До кохання людину спонукає не просто сама кохана людина, а радше унікальні якості цієї коханої людини, які резонують з існуючими бажаннями закоханого (Kierkegaard, 1962, с. 67, 69). Ці відмінності стають центром захоплення: закоханий починає цінувати кохану людину за ці специфічні риси, але також бачить, що вони сприяють розвитку всієї людини, роблячи її ще більш привабливою. Оскільки любов виникає з настрою і схильності, то на перший план виходять власні бажання закоханого. Знайти когось, хто відповідає уподобанням особи – це удача (1962, с. 64). Якщо така людина не з'являється, можливість для такого типу любові може і не виникнути. Тут з'являється потенційний елемент егоїзму. К'єркегор навіть пропонує (1962, с. 66) форму *самозаймання*¹¹ всередині закоханого, замість того, щоб кохана людина розпалювала полум'я. Це виходить за межі простого захоплення, натякаючи на глибший елемент власного інтересу.

Тут має місце волевиявлення, свободи розсуду, коли закоханий активно обирає того, хто виконує його бажання. Як зазначає Морріс (1997, с. 22), це вказує на те, що у людській природі є щось, що змушує кожну людину бажати

---

¹¹ З англ. self-ignition.

того, чого вона хоче для себе. Люблячі люди не є безкорисливими, існує мета, певний стан речей, який вони хочуть досягнути. Попри це, еротична любов і дружба не просто егоїстичні в негативному розумінні цього слова, вони є певною формою любові до себе, себто те, що закоханий любить насправді і є ним самим (Kierkegaard, 1962, с. 66). Тобто незважаючи на те, що пристрасна прихильність закоханого зосереджена навколо коханої людини, закоханий насправді турбується про себе. Розширюючи межі своєї теорії, К'єркегор протиставляє (Kierkegaard, 1962, с. 70) бажану любов любові, яку наказує Бог. Наприклад, якби Бог диктував, кого ви повинні любити, то за такого сценарію ваш об'єкт прихильності стає другорядним. Справжня ж любов буде спрямована на Бога, оскільки ви прагнете виконати божественне веління.

Заглиблюючись у відчай, притаманний коханням, що заснований на пристрасності та уподобаннях, К'єркегор пов'язує це із концепцією з ідеєю справжнього щастя (Morris, 1997, с. 25). Оскільки закохані не володіють тим, чого вони справді прагнуть (вічним), вони відчайдушно чіпляються за кохану людину. К'єркегор стверджує, що таке спонтанне кохання впадає у відчай через нещастя: *«Відчай [спонтанного кохання] полягає в тому, щоб з безмежною пристрасстю прив'язати себе до однієї людини, бо з безмежною пристрасстю можна прив'язати себе – якщо не перебувати у відчаї – тільки до вічного...»* (Kierkegaard, 1962, с. 54). Люди не можуть витримати розлуки з об'єктом, який сприймають як необхідний для їхнього щастя. Відчай визначається як роз'єднаність у найглибшій своїй істотності, яка виникає через відсутність зв'язку з вічним (Kierkegaard, 1941, с. 90). Закоханий ставиться до коханої людини так, ніби вона є джерелом вічного щастя, але це, зрештою, ілюзія. Адже справжнє щастя полягає не у володінні іншою людиною, а у зв'язку з чимось більш тривалим і значущим, що буде спрямоване на щось вічне¹². Спонтанна любов, з її зосередженістю на скінченному і тимчасовому коханому, не може задовольнити цю

---

¹² Наприклад, любов до Бога.

фундаментальну потребу, що призводить до відчуття відчаю (Kierkegaard, 1962, с. 55). Відчай не обмежується тими, хто переживає пристрасне кохання. Кожен, кому бракує вічного, незалежно від статусу його стосунків, стає жертвою певної форми ідолопоклонства. Вони створюють ідолів з різних речей – матеріальних благ, досягнень чи навіть похвали, приймаючи їх за остаточне джерело щастя. Цей постійний пошук ідолів і неминуче розчарування, що слідує за ним, підживлює почуття тихого відчаю в житті багатьох. Любячи ближнього, як наказує Бог, ми зміщуємо наш фокус від пошуків щастя через поклоніння тимчасовим речам¹³.

Відтак, послання К'єркегора полягає не в тому, щоб повністю відкинути любов, а в тому, щоб підходити до неї з *усвідомленням*, визнаючи обмеження пристрасної любові і шукаючи глибшого зв'язку, який виходить за рамки наших земних, безпосередніх потреб. Його аналіз небезпеки ідолопоклонства та важливості пошуку сенсу за межами власного «Я» залишається актуальним. Ми можемо інтерпретувати *вічне* як метафору для мети, більшої за нас самих, чогось, що забезпечує відчуття тривалої реалізації.

3.3 Смерть як спроба втечі від відчаю

У другому розділі ми вже впевнилися у тому, що відчай це не лише стан, але й процес, який супроводжує людину протягом її життя і символізує внутрішню загибель. Завершення відчаю полягає в гармонійному об'єднанні особи з собою та ґрунтується на силі, що створила це «Я». К'єркегор характеризує відчай як хворобу, що веде до внутрішньої смерті, яка в собі охоплює нудьгу, меланхолію, самотність і незадоволеність, коли стосунки втрачають свою автентичність через внутрішню дезінтеграцію, розпад або відхід (Anz, 1998, с. 74).

У «Хворобі до смерті» відчай здебільшого зображується як такий, що стосується двох категорій: життя і смерті. Хоча ці поняття досі філософськи

---

¹³ Можливо, К'єркегор мав на увазі, що єдиний спосіб отримати вічне, а отже і врятуватися від відчаю – це підкоритися Божій заповіді (Від Матвія 22:37-39) про любов до ближнього.

розумілися як протилежності, у К'єркегора вони набувають унікальної форми і вказують на особливі стосунки, де смерть стає певною сферою життя, а певний спосіб життя набуває аспекту смерті. Таке поєднання двох сфер пов'язане з екзистенційною перспективою, яка відрізняє естетико-етичний етап від релігійного. Анти-Клімакус формулює цю позицію (Kierkegaard, 1941, с. 12), стверджуючи, що з людської точки зору смерть постає як остаточний кінець, тоді як надія зберігається доти, доки триває життя. Однак, якщо дивитися на це крізь християнську призму, смерть втрачає свою остаточність, стаючи лише перехідною подією в ширшому контексті вічного життя. У християнських міркуваннях на смерть покладається більша надія, ніж на просте земне існування, навіть у його найповнішому розквіті. З цієї точки зору, біологічна смерть не є остаточним кінцем, оскільки справжня смерть – це смерть духу, або відчай, який К'єркегор описує як смерть при житті, або життя в стані духовної смерті. Так у біблійному оповіданні Ісус воскрешає Лазаря, даючи глибокий урок про те, що фізична смерть не означає просто припинення існування (Kierkegaard, 1941, с. 11-12). Отже, що в той час як хвороби, смерть і земні негаразди можуть вселяти страх у нехристиян, для прихильників християнства вони є лише тимчасовими перешкодами на шляху до спасіння і вічного існування. Однак християни стикаються з більш глибоким страхом, ніж страх фізичної смерті: побоюванням, що їхня віра може бути недостатньою для забезпечення вічного життя.

Проводячи паралель з аргументом Сократа (Kierkegaard, 1941, с. 30) про безсмертя душі, К'єркегор припускає, що вічне в людині проявляється в тому, що відчай не може поглинути самість. Відчай стає смертельною хворобою, хворобою, що вражає найблагороднішу частину людини, і все ж смерть ніколи не стане ліками. Перспектива фізичної смерті, яка потенційно може покласти край відчаю від життя, є формою спасіння, однак мука відчаю полягає в неможливості його уникнути – у підвішеному стані «вічного вмирання», коли смерть від відчаю постійно перетворюється на життя. Смерть постійно є останньою, можливо, для когось навіть жаданою, але ніколи не досяжною

фазою хвороби.

Підсумовуючи, зазначимо, що відчай стає всепоглинаючою силою, що підтримується самою структурою людства. Людина впадає у відчай через свій відчай, увічнюючи цикл. Неможливість поглинути себе стає джерелом мук для зневіреного індивіда, оскільки увічне гризучий біль і тримає життя переплетеним зі стражданням. К'єркегор описує це як *гаряче підбурювання* або *холодний вогонь* (Kierkegaard, 1941, с. 26), зображуючи всепоглинаючу природу відчаю, яка посилюється зсередини. Сама причина відчаю криється у неможливості самопоглинання, нездатності позбутися себе, стати нічим або досягти омріяного звільнення. Суперечність полягає в тому, що «Я», якого хочеться позбутися, є «Я», яким хочеться стати, але в іншому контексті. Зрештою, відчай пов'язаний не з конкретною річчю, якої ми прагнемо, а з глибшим – розривом із самим собою. Індивід не може бути самим собою, бо його почуття власної гідності залежало від досягнення цієї зовнішньої мети. Його мучить не втрачена можливість, а усвідомлення того, що він не може втекти від власних нездійснених очікувань. Головна ідея полягає в тому, що будь-хто, хто перебуває у відчаї, прагне перестати існувати, однак таке бажання є марним – ми не можемо втекти від самих себе (Kierkegaard, 1941, с. 54).

ВИСНОВКИ

На основі дослідження філософії Сьорена К'єркегора можна зробити певні концептуальні висновки щодо відчаю як негативної складової людського буття. Під час вивчення К'єркегора стає очевидним, що відчай є не просто психологічним станом, а фундаментальним аспектом людського існування, глибоко вкоріненим у структурі самої людської сутності.

Досліджуючи світогляд К'єркегора та події, що сформували його концепцію відчаю, можна отримати цінну інформацію про його філософське підґрунтя. Виховання К'єркегора у побожній християнській родині, позначене впливом суворих релігійних переконань його батька, заклало основу для його дослідження віри, сумнівів та екзистенційного відчаю.

Аналіз причин і витоків відчаю демонструє його універсальні аспекти, що виходять за межі індивідуального психологічного досвіду і охоплює універсальні аспекти людського буття.

Крім того, дослідження шляхів подолання відчаю розкрило погляд К'єркегора на віру як на потенційний лікувальний метод. Хоча віра представлена як ключовий елемент у подоланні відчаю, її точна природа залишається неоднозначною, що спонукає до подальшого дослідження її ролі, як терапевтичної сили в людському житті. Було окреслено основні вчення Сьорена К'єркегора щодо віри, в контексті її як ліків від відчаю.

Було продемонстровано альтернативні підходи до подолання відчаю, зокрема, любов до ближнього і осмислення можливості втечі через смерть. Як результат, дослідження останнього показало, що шляхом вбивства себе неможливо втекти від відчаю. До того ж, К'єркегор розділяє фізичну та духовну смерть, де друга є чимось на кшталт вічного жаху у відчаї. Ці підходи дають змогу зрозуміти складний взаємозв'язок між відчаєм і прагненням людини до сенсу та самореалізації.

Це дослідження має потенціал для поглиблення шляхом подальшого вивчення перетинів між відчаєм, вірою та екзистенційними смислотвореннями у філософії К'єркегора. Продовжуючи вивчати ці теми, науковці можуть

отримати глибше розуміння складнощів людського існування перед обличчям відчаю. Ба більше, психологічні дослідження К'єркегора, хоч і відрізняються від сучасних концепцій, пропонують цінне розуміння філософської антропології та глибинної психології.

Окрім цього, даний аналіз продемонстрував, що підхід К'єркегора до психології виходить за межі простого опису психічних станів. Очевидно, що він не займався офіційною терапевтичною практикою, та попри це, його дослідження відчаю, як було продемонстровано, безсумнівно, були орієнтовані на терапію «Я». Подібно до моделі ід/его/супер-его Зигмунда Фрейда, ідеї К'єркегора мають глибоке значення для розуміння і вирішення психологічних проблем. Таким чином, це дослідження підкреслює потенційну актуальність ідей філософа для сучасного терапевтичного застосування.

Насамкінець, хоча це дослідження забезпечило фундаментальне вивчення відчаю у філософії К'єркегора, воно є лише початком ширшої наукової розробки. Вивчення відчаю в контексті філософії Сьорена К'єркегора відкриває шляхи для подальших досліджень, зокрема, в українській філософії. Хоча ця робота забезпечила цінне розуміння концепції відчаю К'єркегора та її значення для розуміння людського стану, залишається ще багато простору для глибшого філософського дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бурка, Д., & Юен, Л. (2018). *Прокрастинація*. Київ: Видавництво Старого Лева.
- Смельяненко, Г. (2013). "Екзистенціальне християнство" С. К'єркегора: проповідь відчаю або реквієм релігійному оптимізму. *Журнал Релігія та Соціум*, 2(10).
- Ковальчук, Ю. В. (2014). Сьорен К'єркегор і Франц Баадер: дві парадигми любові до бога. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія : Історичне релігієзнавство, 11, 104-114.
- Михайлин, І. (2014). Із Щоденника науковця, 142-147.
- Татаркевич, В. (1999). *Історія філософії*.
- Тоффлер, О. (1996). *Третя хвиля*. У J. Chamberlain & J. Rée (Ред.), *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* (с. 275–334). Київ: Либідь.
- Шумка, М. Л., & Гурик, М. І. (2010). Екзистенційна діалектика Сьорена К'єркегора. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філософія, 7, 165-173.
- Anz, W. (1998). *Kierkegaard on Death and Dying*. У J. Rée & J. Chamberlain (Ред.), *Kierkegaard: A Critical Reader* (p. 44). Oxford: Blackwell.
- Becker, E. (1973). *The denial of death*. The Free Press.
- Benning, T. (2023). *Kierkegaard and mood disorders*. *Journal of Spirituality in Mental Health*, ahead-of-print, 1–19.
- Copleston, F. (1994). *A History of Philosophy, Vol. 7: Modern Philosophy - From the Post-Kantian Idealists to Marx, Kierkegaard, and Nietzsche*.
- Elrod, J. W. (1975). *Being and existence in Kierkegaard's pseudonymous works*. Princeton University Press.
- Evans, C. Stephen. (1990). *Søren Kierkegaard's Christian Psychology: Insight for Counseling & Pastoral Care*. Zondervan.
- Evans, C. S. (1995). *Kierkegaard's view of the unconscious*.
- Evans, C. S. (1995). *Kierkegaard's view of the unconscious*. In M. J. Matustik

& M. Westphal (Eds.), *Kierkegaard in post/modernity*. Bloomington and Indianapolis, IN: Indiana University Press.

Garff, J. (2005). *Søren Kierkegaard : A biography*. Princeton University Press.

Hampson, D. (2013, March 24). *The Sickness Unto Death*. In *Kierkegaard: Exposition & Critique* (Online version). Oxford Academic.

Hanson, J., & Krishek, S. (Eds.). (2022). *Kierkegaard's The sickness unto death : a critical guide*. Cambridge University Press.

Hanson, J. (2022). *Despair the Disease and Faith the Therapeutic Cure*.

Kaftański, W. (2012). *Rozpacz jako życie w śmierci w myśli Sørena Kierkegarda*. *Zeszyty Naukowe Centrum Badań Im. Edyty Stein*, (9), 81–95.

Kaplan, L. V., & Miller, R. D. (1991). *On psychiatry and its disavowal of mind: Legal and cultural implications*. *The Journal of Psychiatry & Law*, 19(3-4), 237-280.

Kierkegaard, S. (1960). *The diary of Søren Kierkegaard*. Philosophical Library.

Kierkegaard, S. (1987). *Either/Or*, v. 1. Eds. & trans. H. V. Hong & E. H. Hong. Princeton: Princeton UP.

Kierkegaard, S. (1983). *Fear and Trembling/Repetition*. Eds. & trans. H. V. Hong & E. H. Hong. Princeton: Princeton UP.

Kierkegaard, S. (1962). *Works of Love*. (H. Hong & E. Hong, Trans.). New York: Harper & Row.

Kierkegaard, S., & Moore, C. E. (1999). *Provocations : spiritual writings* (1st ed.). Plough Publishing House.

Kierkegaard, S. (1941). *The Sickness Unto Death*.

Kierkegaard, S., & Hollander, L. M. (Translator). (1960). *Selections from the Writings of Kierkegaard*.

Kierkegaard, S., Thomte, R., & Anderson, A. (1980). *The concept of anxiety : a simple psychologically orienting deliberation on the dogmatic issue of hereditary sin*. Princeton University Press.

Krishek, S. (2022). *Lovers in essence : A kierkegaardian defense of romantic love*. Oxford University Press, Incorporated.

Kunisz, K. (2013). *Depresja jako „choroba na śmierć”*. Logos i Ethos, 2, 55.

Lake, F. (2005). *Clinical Theology: A Theological and Psychiatric Basis to Clinical Pastoral Care*. Volume 1. Dardenne Prairie, MO: Emeth Press.

Larsson, R. (2011). *Assessing the superego and spirit: Common characteristics of the self in Kierkegaard and Freud*. Res Cogitans, 2(193-224).

Lippitt, J., & Evans, C. S. (2023). *Søren Kierkegaard*. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2023 Edition). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/kierkegaard/>

Lippitt, John., & Pattison, G. (2013). *The Oxford handbook of Kierkegaard*. Oxford University Press.

Lorraine, T. (1995). *Amatory cures for reading material dis-ease: A Kristevan reading of The Sickness Unto Death*. In M. J. Matustik & M. Westphal (Eds.), *Kierkegaard in post/modernity*. Bloomington and Indianapolis, IN: Indiana University Press.

Lowrie, W. (1942). *A short life of Kierkegaard*. Princeton University Press.

Matušík, M. J., & Westphal, Merold. (1995). *Kierkegaard in post/modernity*. Indiana University Press.

Morris, T. F. (1997). "Forty-Seven Kierkegaard on Despair in Works of Love". In *Sex, Love, and Friendship*. Leiden, The Netherlands: Brill.

Rediger, J. (2005). *Bipolar disorder and Western anosognosia*. In S. Mijares & G. S. Khalsa (Eds.), *The psychospiritual clinician's handbook: Alternative methods for understanding and treating mental disorders* (c. 205–233). New York, NY: The Haworth Reference Press.

Storm A. D. *Anthony Storm's Commentary on Kierkegaard - Notes on Schelling's Berlin Lectures*. Kierkegaard, D. Anthony Storm's Commentary on. URL: <http://sorenkierkegaard.org/schellings-lecture-notes.html> (date of access: 01.02.2024).

Van Deurzen, E. (2015). *Passion and Paradox in Psychotherapy: An Existential Approach*. New York, NY: John Wiley & Sons.

Watkin, J. (1998). *Gregor Malantschuk. Bibliography*. Укр. К'єркегоріана. Львів.

Watkins, J. (1990). *Kierkegaard's View of Death*. *History of European Ideas*, 12 (1), 65–78.